ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

ВОЛОДИМИР КОРОЛЕНКО

ЯК УПАЛА ЦАРСЬКА ВЛАДА

(Оповіданнє простим людям про події в Росії)

ВІДЕНЬ, 1917.

НАКЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні.

..Ізраїльтяне прийшли до Робоама й сказали:

Твій батько наложив на нас важке ярмо; полегчи ж нам тяжку службу й важенне ярмо, яке він наложив на нас, і тодї ми служитимемо тобі.

І відмовив царь народови суворо й сказав:

Мій батько наложив на вас важке ярмо, а я наложу ще тяжше; мій батько карав вас бичами, а я каратиму скорпіонами.

...І відповів народ цареви й сказав: Що за часть нам у Давидовім домі... до своїх шатрів, Ізраїлю!

І відпав Ізраїль від Давидового дому й по сей день.

(І книга царів, XII, 3—19).

I.

Вступ.

Я живу в Полтаві й тут менї довело ся пережити 1905 р., коли після вибуху народнього обурення вийшов манїфест про скликаннє Державної Думи, і теперішнїй 1917 р., коли надійшли вісти про зреченнє царя від трону та в Росії запанувала революція.

Вже в 1905 р. я бачив, що прості люде, які мало читають газети й не вміють серед них, як треба, визнати ся, часто зовсїм не розуміли, що тодї дїяло ся по цїлій Росії. Народ ловив усякі неясні й невірні чутки та здатний був вірити всяким підбурювачам. Говорили, що в усїм винуваті підкуплені чи-то Японцями чи-то Анґлїйцями робітники. Про се велїли навіть священикам говорити в церквах, але згодом самому правительству довело ся спростовувати сю вигадку. На Україні, де багато Жидів, — розрухи приписували Жидам, бо вони, мовляв, бажали назначити свого царя. Загалом оповідали багато нїсенїтниць.

1*

Тоді чимало людей старало ся виясвити простому народови значінне тодїшнїх подій і змисл манїфесту 17 жовтня 1905 р. Вийшло багато книжок. В них говорило ся між иншим, що за ті права, які царь обіцяв своїм манїфестом, у всїх народів — у одних ранше, у других пізнїйше — йшла велика боротьба й що, діставши раз свої права, нїодин народ нїколи вже не зрікав ся їх і не віддавав назад. Таких обіцянок не можна давати на вітер. Хто сїє такий вітер, той пожне бурю. І се було правдою: царь не додержав обіцянки й не захотїв у тяжку хвилю управляти разом з виборними від народу, себто з Державною Думою. Він розвязав Державну Думу 26 лютого (11 марта), а за кілька днїв потім стратив трон.

І знову багато жителїв міських закутків, людей з далеких сїл, осель і хуторів не знають, в чім справа, звідки прийшло се й куди воно приведе Росію. Для них сї події, як далека буря: десь гремить, десь спалахне блискавка й затремтить земля... І прості люде питають ся стурбовано: звідки прийшла гроза, що стало ся там, в столицях, чи може край бути без царя і хтож тепер буде управляти? І знову зявляють ся баламутні чутки, злі люде починають нашептувати погані слова. На сей раз їм вже тяжко звалити все на самих робітників, чи на Жидів: усї бачуть, що проти царського правительства повстали всї, ґенерали, офіцери, робітники, міщане й навіть чимало царських чиновників. За Петроградом вирушила Москва, а за Москвою — цїла країна, вся держава. Царь, який не додержав обіцянки, уступає. Російська держава лишаєть ся і сама бере свою власну долю в свої руки.

Я хочу оповісти дальше, як і чому се вийшло, але тому, що се почало ся давно і має свої корінї в нашім минулім, і нам доведеть ся коротко поглянути назад.

II.

Дім Романових. Вал між царями й народом. Петро Великий і Олександер II. Народні надії. Ходільники до царів.

Триста й кілька років минуло, як у Росії виродив ся дім Рюрика. Законних царів не стало. В Москві засїли Поляки, з котрими Росія тодї воювала. Народови довело ся самому тодї й боронити держави й заводити порядок. Народнє

ополченнє дало собі раду з ворогом, а задля заведення порядку скликали до Москви земський собор, людей з цілої держави.

Народ думав, що тодішнє безладдє повстало тільки від того, що спинив ся законний царський рід: царі почали змінювати ся й спорити за владу. І всї сподївали ся, що коли дїдична царська влада міцно укріпить ся, тодї все буде гаразд. Тому земський собор вибрав царем Михайла Хведоровича з дому Романових і відтодї сам нарід не мішав ся більше до правлїння, чекаючи всього від царів.

Більше нїж сто років після того шведський дипльомат Маріян, що бував у Росії, писав про неї таке:

„Нема нїде на світї стільки незадоволених, як у Росії, де правительство анї трошки не дбає про добробут народу й де сильнїйші так безкарно гнетуть бідних і безпомічних. Незадоволених тьма-тьмуща і в столицях і в цїлій державі, хоча нарікання чути лише в розмовах поміж близькими людьми“.

В Росії царювала тодї Анна Іванівна, а всїма дїлами управляв її улюбленець Бірон. Його правлїннє памятне надзвичайною жорстокістю й несправедливістю. За всяке слово проти нього, за спроби скарг чи за звичайнїсеньке наріканнє людей садили до вязниць, мучили, карали смертю. Народ голодував, терпів і мовчав.

Маріян говорить, що цариця нїчого не знала та, що найгірше, не хотїла й не могла знати. Вона була зовсїм недоступна для свого народу. „До неї нїякі скарги не доходять. В о н а о к р у ж и л а с е б е в и с о к и м в а л о м“.

Таке писало ся в 1738 р. Чимало води втїкло відтодї, але високий вал, ізза якого до царів не досягав голос народу, без жадної зміни окружав трон Романових. Се всїм відомо, російські письменники говорили про се й називали сей вал між царем і народом „стїною“ (средостѣніемъ). Сею стїною були милованцї, любчики, близькі царям особи, мінїстри, високе чиновництво та знатнє дворянство.

Російська лїтература завжди, скільки могла, борола ся з ними. Великий поет Лєрмонтов писав про них:

„Ви, що стовпились коло трона,
Свободи, совісти і чести ви кати!
Самі лиш користаєте з закона,
Суд, правда перед вами — все мовчи!“.

Прості люде також знали се й народ говорив, зітхаючи: „До Бога високо, до царя далеко!“.

Але російський народ був темний і простодушний. Татарське ярмо надовго затримало його освіту й державний розвиток. У нього не було таких установ, які були вже у инших народів. Він не смів свобідно розважати про правлїннє царів і нї в чім не винуватив їх. У своїх піснях він називав царів „надьожа-ґасударь“ (своєю надїєю) і все чекав: може зявить ся коли небудь такий царь, який догадаєть ся розбити вал довколо себе, віддалить злих дорадників і вийде до всього народу. І тодї для Росії настане краща доля. При кождій змінї царів у народу оживала ся надїя: ось сей новий царь і буде справжнїм народнїм царем, який вислухає голос свого народу й буде царювати по правдї... Але ся мрія про царську правду завжди обманювала. Нового царя скоро також окружав тойже самий вал. Попереднїх любчиків заміняли нові, але й нові правили постарому.

Правда, вся, навіть неписьменна Росія знає імена Петра Великого й Олександра II. Петро зрозумів, що Росії довше не можна лишати ся в пітьмі й темнотї і сильною рукою штовхнув її на шлях освіти. Імя-ж Олександра II назавжди звязане з визволеннєм селян з кріпацтва.

Але Петро Великий був суворою й жорстокою людиною і, не щадячи себе, він не щадив також свого народу. Роскішні будови основаної ним столицї стоять на кістках десятків тисяч людей, котрих він безмилосердно зганяв на роботи з усїх країв держави. Загалом він піднїс Росію яко державу серед инших народів і поклав початок просвітї, але, більш зайнятий війнами, безпосередно для свого народу він зробив не так багато, як було треба.

Олександер II зпочатку свого царювання здавав ся справжнїм народнїм царем. Він визволив селян-кріпаків, дав Росії нові суди й завів виборні земські та міські установи. Але він не допровадив сеї справи до краю. Земські інституції він зробив однобічно становими, з малим представництвом селян, а до міських дум дістали ся майже лише власники домів і купцї. Потім до тогож він неначе сам перелякав ся й того, що зробив. У другій половинї царювання він став нївечити й умаляти дїла власних рук. Скоро вал, про який говорив Маріян, „стїна“, про яку писали російські письменники, замкнули ся знову й зовсїм відокремили „царя-визвольника“ від його народу.

Народ незразу повірив сьому. Хто память 70-ті й початок 80-их років минулого століття, той знає, яке велике число селян направляло ся тодї з проханнями до царя.

В народї жила віра в царя, який визволив його. Нарід не хотїв повірити, що й сього царя назавжди відрізали від народу, що й він сховав ся за валом. Сїльські ходїльники цїлими хмарами, як мотилї на вогонь лямпи або морські птахи на лїхтарі маяка, тягли до Петрограду. Там їх не допускали до царських палат, ловили, відправляли назад етапами.

Я особисто за своєї молодости стрічав ся, будучи на засланнї, з такими засланими селянами з ходїльників. Серед них був один селянин радомисльського повіту київської ґуб., Хведір Богдан, котрому вдало ся хитрістю прорвати ся при оглядї військ в Москві до Олександра II й подати проханнє самому цареви до його власних рук. Нїчого з сього не вийшло, а Богдан попав на засланнє в лїси вятської ґуб. І він оповідав менї:

— Коли я жив у своїм селї й орав землю, я думав, що й увесь добрий народ сидить вдома та спокійно займаєть ся своїми справами, а в тюрмах сидять тільки злі люде. А як погнали мене за мою віру в царську правду по вязницях і етапах, менї здаєть ся, що і всї добрі люде тепер по тюрмах і етапах. Кого я тут тільки не бачив: і селяне і студенти і робітники і навіть член земської управи. Не злодїї й не шахраї, як і я не злодій та не шахрай.

І у нього не було вже віри в царя. Слухало його ще пятеро таких же ходїльників, і у них також не було сеї віри.

Загалом тодї почало ся поріжненнє найкращих російських людей з найлїпшим ще царем з дому Романових. Усїм відомо, як сумно загинув Олександер II. Серед народу ширили ся чутки, буцїм-то його вбили поміщики за те, що він відібрав у них кріпаків. Але се — неправда. За другої половини свого царювання він віддалив від себе всїх своїх попереднїх дорадників, які працювали з ним над справою визволення кріпаків. Вони говорили йому, що не можна спиняти ся на половинї дороги, а треба вести визвольну справу дальше. Але він не послухав їх і приблизив до себе ворогів визвольного руху, які з усїх сил намагали ся вернути, що тільки можна, з старого, попереднього ладу. Царь, який був зробив замолоду чимало доброго, захотїв спинити великий народ, що рушив вперід до свободи, почасти на його ж поклик. Сим він погубив багато добрих людей, які бажали продовжувати його дїло, — й загинув сам.

Якби там не було, Олександер II все-ж-таки зробив велике діло й без огляду на великі помилки другої половини його царювання імя сього царя назавжди звязане з визволеннєм кріпаків, з новими судами й виборними земськими та міськими установами.

III.

Олександер III.

Син Олександра II ні в чім не був подібний до батька. Йому говорили, що тепер не можна вже управляти, не знаючи народнїх потреб, і що необхідно покликати виборних людей від цїлого народу. Але він послухав ся инших дорадників, які переконали його, що його батько загинув саме тому, що дав свободу.

Загалом Олександер III приблизив до себе найгірших, найненависнїйших дорадників, сам замкнув ся в ґатчинських волатах, рідко коли показуючи ся навіть в Петроградї, й дав палю мінїсграм нівечити й касувати все добре, що зоставало ся ще від реформ Олександра II. Він зменшив число виборних від селян у земстві, завів земських начальників, погіршив нові суди, роздавав бувшим поміщикам та дворянству народнї гроші, відновив ганебну тїлесну кару для селян і просто ненавидїв народню освіту. На донесеннях мінїстрів він власноручно писав: „Лихо в тім, що селяне віддають дїтей до ґімназії“. Його мінїстер народньої освіти Делянів видав неймовірний приказ, аби ґімназійне начальство розпитувало учеників, чи багаті їх батьки, чи гарне у них мешканнє та скільки у них слуг. Се для того, щоб видаляти дїтей бідноти з ґімназій і не допускати туди „кухарчиних селянських синів“. І царь одобрював сї прикази своїми власноручними резолюціями.

В народї скоро щезла всяка надія на сього царя і навіть ходїльники більше не пробували дійти до нього. Він сховав ся за глухими стїнами своїх палат, цїкавив ся лише життєм дворян і дворяків і дивував усіх незнаннєм найважнїйших подій російського життя, повною зневагою до них.

Відомо напр., що в 1891—1892 рр. Росію охопив великий голод, якого не було вже від часів Бориса Ґодунова. Два роки передтим був неврожай, який повторив ся й на третїй рік. У своїй книжцї „В голодний рік“ я наводив свідоцтва

одного священика про се страшне лихо. Він писав: „Яко священик і проповідник євангельської правди скажу таке: йде біда за бідою, щезли жнива в полї, згнило зерно під скибами землї, запустїли шпихлїри, не стало хлїба. Стогне худоба й падає, сумно-понуро ходять стада волів, нидїють вівцї. Мілїони дерев у лїсах погоріли. Огненна стїна й стовпи диму були навкруги... Чуєть ся голос пророка Софонїї: все знищу з обличчя землї, каже Господь, знищу людей, худобу й звірят, знищу птаство й риби.“

Мінїстри старали ся сховати й се велике народне лихо та відмовити народови допомоги. Але виборні люде в земствах заговорили одноголосно так, що довело ся все-таки довідати ся про величезну народню біду, прийшло ся видати чимало десятків мілїонів на прохарчуваннє та засїв. Але се зробили запізно й багато народу померло з голоду та від хворіб.

За голодом надійшла холєра. Вона прийшла з Персії, пробрала ся до нас через Астрахань і стала посувати ся по Волзї. Ґубернатори майже скрізь були люде зовсїм нездалі, мамині синки, яких призначали не на те, щоб вони служили народови, а на те лише, щоб давати їм їх платню. Бакинський ґубернатор утїк від холєри в кавказькі гори. Саратівський, коли народ почав обурювати ся, сховав ся на пароходї. Найгірше зробив астраханський ґубернатор: він вислав у море сторожеві кораблї й велїв затримувати всї пароходи, що надходили з Персії та кавказького побережя, й не пускати їх до Волги. Але при сїм він не послав нї свіжої солодкої води нї хлїба. Таким чином на морі затримали понад 400 пароходів і барок з хорими та здоровими людьми. Хорі вмирали, здорових мучили спрага й голод, а помочи не було. Нарештї одного дня від Астраханї зявив ся пароход. Усї чекали з надїєю, що він везе хлїб і воду, але коли сей пароход підплив ближче, показало ся, що на нїм привезено... домовини! *)

Се була лише нездатність і глупота ґубернського начальства, але в народї народило ся пересвідченнє, що то вмисно приказано лїкарям морити людей. Коли нарештї стало неможливим тримати на морі так багато кораблїв і їх пустили до Волги, перемучені люде кинули ся вгору по рiцї та всюди рознесли вісти про свої муки та про домовини замісць хлїба. Тодї місто за містом почали захоплювати хо-

*) Усе се описав я в статї „Кварантана на 9-тиступневім рейдї“.

лерні бунти. Темний люд повірив злій видумці, буцїм-то лїкарі з приказу найвищого начальства вмисно морять народ. Кинули ся палити лїкарнї, бити сестер милосердя, фершалів і лїкарів, які з небезпекою для власного життя працювали на користь тогож народу.

Згодом наступило успокоєннє й воєнні суди над бунтарями. При сїм в самім Саратові понад 20 людей, винуватих лише в темнотї, засуджено на смерть. Воєнні суди вияснили ганебне захованнє ґубернаторів і ухвалили повідомити про се найвище начальство.

Здавало ся, що хоч після сього царь довідаєть ся, як відзначили ся його ставленики-слуги. Цїла Росія чекала, що судитимуть приволзьких ґубернаторів. Але навпаки за якийсь час усї зі здивуваннєм перечитали царські прикази: й бакинський ґубернатор, що утїк в гори, й астраханський, розпорядки котрого викликали бунт, і саратівський, котрий як останнїй страхополох сховав ся на пароходї так, що полїція ледви відшукала його там, — дістали нагороди. Се показало цїлій державі, що через вал, яким обведено царів, не можуть передістати ся нетільки тихі благання, але й голосні крики й стогін народу; царь читав тільки брехливі донесення мінїстрів і згідно з ними робив розправу.

І саме стало ся, що власне в сей лихий час минуло 10 років від дня коронування Олександра III, десять років його буцїм-то „щасливого“ царювання.

Усї найкращі люде Росії добре розуміли, яке се „щастє“, що то за добробут, але їм замкнули уста, а офіціяльна Росія цїла просякла брехнею, і тому звідусїль надходили поздоровлення.

Царь приїхав сам до Москви, щоб особисто прийняти поздоровлення „первопрестольної“ столицї. В ґенерал-ґубернаторськім домі зібрали ся представники дворянства. Царь вийшов до них і перші слова, котрими він почав свою промову, були:

— Хвала Богу, десять років минуло щасливо.

Люде, котрі були при сїм царськім привітанню, оповідали, що сї слова про „щастє“ вразили навіть вище дворянство. Присутні переглядали ся: невжеж російський царь уважає голод, холеру, бунти й смертні кари своїх підданих за добробут.

На другий день офіціяльні телеґрами рознесли сю промову царя в усі краї російської держави. Їх читали у виголоднілих ґуберніях, читали на Волзї, читали всюди, де були письменні люде, по містах і селах. І всї довідали ся, що народнє лихо недоступне до царського уха, що він міркує про життє свого рідного краю лише по донесенням палатної та поліційної охорони. Ніхто його особисто в його палатах не турбував, значить: Росія — щаслива!..

IV.

Микола II.

В 1894 р. Олександер III помер. На престіл вступив його син Микола II.

І знову в Росії віджили постійні надії. Оповідали, що молодий царь добра й прихильна до народу людина. Переказували, що, приймаючи в часї переїзду до Криму ріжні депутації, він говорив про зєднаннє „з усїма станами“ й про „цїлу російську землю“ (а не про саме лише дворянство).

14 падолиста молодий царь одружив ся з гесенською княжною, Німкинею. З сього приводу знов оповідали, що в часї врочистостей в Петроградї не було поліції. Були лише війська, жандарми на конях і двірники. Се довело нарід до такого захоплення, що царя стрічали й провожали радісними криками, а він мав нагоду переконати ся, що російський нарід все ще вірить в царів і покладає надії на нього особисто. І ся народня нація берегла його краще ніж ряди ненависної для народу поліції. Хоч і є приповідка: добра слава лежить, а погана біжить, та до царів вона не відносила ся. Про них, щоб вони ні робили, зла правда мовчить, а лицемірна брехня хвалить і поширюєть ся свобідно. І знову по містах і селах, до найдальших хуторів, усюди стали зростати надії на царську правду. Оповідали, буцїм-то молодий царь ходить без охорони по вулицях, вдаєть ся в розмову з простими людьми та студентами, що він не допустить, аби вал окружив і його, як усїх царів. Заговорили про се в земствах і міських думах.

У земства були свої турботи. Земство—всестанова інституція, і хоча в нїм переважали дворяне й багаті власники землї, але були й селяне, й люде вибрані від дрібних земельних власників. Але у земства не було того права, яке мало дворянство, — доводити до відома царів про народні потреби й нарікання, поминаючи найвищих чиновників.

2*

І ось тепер на земських зборах найкращі земські люде заговорили про сю несправедливість і готували ся просити, щоб царь дав земству се право.

Найперше задумали поклопотати ся про се тверські губернські земські збори. Склали найпідданїйшу адресу; її прочитали й ухвалили збори, при чім проти сеї адреси пішло лише 8 земських начальників. Але місцевий ґубернатор поспішив внести протєст проти постанови зборів і не допустити до представлення цареви. Земці постановили післати адресу цареви через мінїстра двору гр. Воронцова-Дашкова. Але й той не згодив ся предложити її цареви й відповів, що адресу повертаєть ся т о м у ж т в е р с ь к о м у ґ у б е р н а т о р о в и без полагодження. Всестановому земству не можна було пробити ся до царя зі скромним проханнем. Воно натикало ся всюди на туж саму урядницьку стїну. І молодого царя вже окружав довкола вал.

Лишала ся ще надія. На січень призначено прийняттє депутацій від усієї держави з поздоровленнями з приводу царського шлюбу. Земцї порішили при поздоровленню й піднесенню хлїба-соли знову повторити свої благання й надії, виложені в адресї. Але вище урядництво також готувало ся й робило свої заходи. Тодї був ще живий Побєдоносцев, найгірший з дорадників попереднього царювання, і тепер він цїлком заволодів новим царем...

Се стало видно вже від падолиста 1894 р.: полїція знову заходила ся по старому втихомирювати всякий вільний рух. Заворушили ся студенти. Всї говорили про те, що знову почали ся арешти й висилки без суду, які давно опротивіли всьому народови. Та Росія звикла сподівати ся і, хоча чимало людей давно зрозуміли істоту самодержавя та сміяли ся з сих надій, але вони все-таки жили, і громадянство чогось чекало.

19 січня 1895 р. до Петрограду позїздили ся з усїх країв представники станів та інституцій і в призначену годину зявили ся в царських палатах з хлїбом-сіллю, з добросердечними поздоровленнями та сподїваннями. Всї знали, що від сеї хвилини залежатиме все, що новий царь скаже якесь важне рішуче слово.

І він сказав його.

О дванадцятій годинї двері відчинили ся і царь увійшов у залю, повну придворних і депутатів від станів та інституцій. Він був зворушений і тримав у руках картуз. Пройшовши кільканадцять кроків, він спинив ся й почав

говорити непевно й заглядаючи до картуза, де у нього лежав кавалок паперу з написаною промовою. Опісля оповідали, що промову написав Побєдоносцев і поклав у картуз, щоб молодий цар не наплутав. Наприкінці промови Микола II майже кричав нервовим зворушеним голосом. І в сїм крику молодого царя ціла Росія почула відповідь найвищого урядництва на скромне прохання, висловлене тверськими земцями.

Чого вони просили? О, вони просили небагато! Ось точна виписка з їх адреси:

„Ваша імператорська величности!

В знаменні дні початку вашої служби російському народови земство здоровить вас привітом вірнопідданих. Ми плекаємо надію, що з висоти трону ви почуєте голос народньої нужди... Що закони виконуватимуть ся непохитно, як з боку народу, так і представників сеї власти... І нарештї: Ми чекаємо, царю, можности й права для громадянських установ висловлювати свої погляди в питаннях, які їх торкають ся, щоб до висоти трону міг досягати вислів потреб і думки не самих лише представників адмінїстрації (себто урядництва, чиновництва), але й російського народу.“

І се все! Ось з якими поміркованими просьбами звертало ся всестанове земство до російського царя в 1895 р. Але найвищі урядники побачили для себе в сїм велику небезпеку. Їм не подобало ся, що в адресї говорило ся про службу царя російському народови. Вони вмовляли в царя, що цїлий рідний край мусить служити йому, а не він рідному краєви. Ще гіршою здавала ся їм вимога, щоб вони, урядники, також сповняли закон, а найгірше — щоб виборні люде могли оповідати, хочаб тільки про місцеві справи, просто цареви, без них. Се означало-б, — думали вони, — що стїна усунеть ся й до царя доходитиме справжнїй голос країни...

І ось старий царедворець підповів цареви відповідь російській землї. Промову царя надрукували в усіх газетах. Він закінчив її так: ...„Менї відомо, що останнїми часами чути було голоси людей, які захоплюють ся безглуздими мріями про участь представників земства в справах внутрішньої управи. Нехай же всї знають, що я... берегтиму засади самодержавя так само певно, як охороняв її мій незабутнїй небіжчик батько“.

Треба зазначити, що тодї на самодержавє нїхто не робив замаху й просьба земцїв складала ся лише з того, щоб не самі тільки урядники й не саме шляхотство мали право звертати ся до царя з просьбами то скаргами.

І се покірне благаннє названо безглуздими мріями. Себто молодий російський цар заявляв цїлій Росії, що він по старому лишить ся царем самого дворянства й урядництва, а голосу всїх инших станів слухати не хоче.

Вражіннє від сеї промови було таке несподїване, що, підходячи з хлїбом-сїллю, один депутат упустив тарілець додолу. Купка предводителїв дворянства зараз же після прийняття повалила до Казанського собору правити молебень Богу дякувати, все лишить ся по давньому. І сей цар буде їх.

Але се була саме тільки купка. Всї земські люде, навіть кращі з дворян, відходили з царського прийняття з гірким серцем, з образою в душі. І по цїлім Петроградї, а потім і по цїлій Росії рознесла ся чутка про те, як російський цар прийняв своїх підданих, що зявили ся до нього з хлїбом-сїллю, і як він немов ученик вичитував з папірця те. що йому підповів злий дух царських палат — Побєдоносцев, Значить, край сподїванням, кінець хлопячим мріям! Росії сказано відкрито, що її надії на царя — лише мрія й дотого-ж безглузда мрія, що давно вже знали ті, хто боров ся з самодержавєм, хто зазнав за се вязниці й заслання.

Тепер до них пристало багато людей, які досї ще вірили в стару казку. Я жив тодї на Волзї, де є багато старовірів, людей, начитаних у Святім Письмі. І один з них, згадуючи біблїйне оповіданнє про Робоама, заявив якось при менї серед публики на пароходї:

— Так, тепер російський нарід скаже, як Ізраїльтяне сказали Робоамови: „Нема нам части в домі Романових“.

Але в простім і темнім народї жила ще надія і треба було багато тяжкої науки, щоб винищити її.

Царюваннє Миколи II не було скупе на сю науку. Вона достала ся народови за страшенно дорогу цїну, шляхом довгих страждань, які привели Росію на край загибелї.

V.

Ходинка.

14 мая 1895 р. відбувало ся коронуваннє Миколи II та його молодої дружини. Царі все коронували ся в Москві. І на сей раз урочистість відбувала ся в Успенськім соборі.

Народ по давньому радів, кричав „ура“ й заповняв улиції, неначе справді йому готували, Бог зна, яке щасте. І царь забажав зробити свому народови подарунок на радощах. Улаштовано святочне гуляннє на величезнім Ходинськім полї. І серед народу заранї оповідало ся, що на памятку про свято добрий царь з своєю царицею зготовили для роздачі своїм вірним підданим кружки з царськими вензлями й портретами. І на сю нікчемну принаду полинули сотки тисяч людей з міста Москви та приїзжі з инших міст.

Було відомо, що найвищу управу святом поручено, поминаючи міську думу й навіть звичайну полїцію, близьким любчикам нового царя, і ті розпоряджали ся, не питаючи ся досвідних людей, самонадійно, впевнено й подурному.

День випав гарний, святочний. Народу висипала несчисленна сила, аж ставало страшно дивити ся на се людське море, що коливало ся неначе справжнїй океан. Особлива тїснота була довколо деревляних яток, де виставлено царські подарунки. Чекали на знак, аби кинути ся до сих яток, і, чекаючи, товпа коливала ся без думки й волї, нїби колоссє під вітром. Самовидцї оповідали, що вже заранї жах охоплював від передчуття біди; вже й передтим дехто падав, кричали дїти, ставало недобре жінкам. Найрозумнїйші старали ся видістати ся з натовпу. Але всю товпу охопило неначе божевіллє — бажаннє добути десятикопійкову царську дурничку, щоб урочисто принести її до дому й поставити на покутї під іконами.

І ось дано знак. Натовп кинув ся до яток. Заднї напирали на переднїх. Переднї не могли дістати ся до тїсних проходів. Їх притискали до рогів огорожі, до стїн, перегинали напів на поперечках і роздавлювали. Почув ся нелюдський крик. Запанував слїпий жах. Хто падав, той вже не вставав,—його топтали, не дивлячи ся й не розважаючи, до смерти... Товпа, не знаючи, куди подати ся, кидала ся з одного боку на другий. Люде мняли один одного... Між иншим кинули ся в один бік, де був нїчим не огороджений рів. Під натиском ззаду люде падали один на одного й задушували ся.

Коли ся врочистість з царськими подарунками скінчила ся,—на майданї полишила ся велика сила трупів. Їх положили рядами. Свояки пізнавали тут своїх і над Ходинкою, над її околицями, над цїлою Москвою повстали плач, стогін, розпука...

Так скінчило ся царське свято з подарунками доброму московському народови. Чекали, що призначать строге слідство, що довідають ся, з чиєї вини стало ся се велике нещастє. Правда, тих, що загинули, сим не повернеш, але народнє чуттє знайшло-б деяке задоволеннє, колиб довідали ся, що й царь також засмучений і обурений неуважністю й недбалістю впорядчиків, винуватих у загибелї стількох людей. Але, — так, як і у його батька після холєрних бунтів, справжнїх винуватцїв не знайшли. Цареви не хотїло ся засмутити знайомих і відомих йому впорядчиків, і вони дістали свої нагороди. Придворні говорили: „Який добрий наш царь. Він не захотїв засмутити впорядчиків у сї радісні днї“. А горя й розпуки тих тисяч простих людей, котрі на царськім святї втратили своїх жінок або чоловіків, братів або дїтей, „добрий царь“ не бачив і не хотїв чути та й не було кому сміливо сказати йому про се.

Ходинське лихо кинуло темну тїнь на початок нового царювання. Суєвірні люде бачили в нїм пророче віщуваннє й лиху ознаку. Але й люде, які не вірять в таємничі ознаки, так само хитали головами, читаючи про продовженнє придворних урочистостей. Так, — говорили вони, — се недобрий знак: як і його батько, новий царь дивить ся на все лише очами великих, вельможних панів і зза них не бачить і не чує Росії.

І тодїж нове царюваннє прозвано „крівавим“.

VI.

Японська війна. — Розрухи. — Петроград посилає останнїх ходїльників до царя. — Страйк 1905 р. — Манїфест 17 жовтня.

Японська війна памятна ще всім.

З почину Миколи II скликали міжнародню нараду в містї Газї, де ріжні народи приймали постанови проти можливих війн, але скоро наш царь сам нарушив мир і розпочав війну без потреби й без цїли.

І знову се повстало зза інтересів придворних осіб і вельможного панства. Деякі вельможні пани виклопотали собі лїсні підряди на рiцї Ялу за нашою східною сибірською границею, в чужім краю, і понаводили туди робітників і переодягнених за робітників салдатів і козаків. Їм се було

дуже вигідно, але се могло загрожувати війною, бо се обурювало близьких сусідів—Японців. Про се деякі особи попереджали царя, вказуючи на небезпеку війни. Але він знову показав свою „доброту“ до „камергера“ Безобразова та його компанїонів, які просили його підтримати вигідне для них підприємство. Крім того найвищі урядники говорили цареви, що нарід вимагає поліпшень, навіть селянство повставало в багатьох місцях (1902 р.), домагаючи ся землї. А побідна війна може надовго втихомирити народ і затримати його вимоги... І ось почала ся війна, яка погубила сотки тисяч російських людей в далекім, непотрібнім Росії краю. Виявило ся крім того, що урядничa управа довела всї справи до повного неладу: твердинї, буцїм-то готові на папері, були в дїйсности неготові, інтенданти крали, військові начальники сварили ся поміж собою, кораблї показали ся старими й нїкчемними, і Росія несла поражку за поражкою.

Незадоволеннє царським правительством широко розливало ся в народї. Відчувало ся, що самодержавє розхитуєть ся. Противники його зявляють ся вже нетільки поміж освіченими людьми, але і в народнїх масах.

Се, розуміеть ся, помічало ся й передтим, але правительство робило свої заходи. Проти аґітації противників царської власти воно повело свою аґітацію, для чого закладало робітничі товариства, де підкуплені промовцї доказували робітникам і простому народови, що він мусить постарому сподївати ся лише на царя й не повинен вірити його противникам.

Таке товариство основано попереду в Москві, а потім з початку 1904 р. і в Петроградї. Воно повстало з почину полїції та попа Гапона й називало ся „Санктпетербурзьке товариство фабричних і заводських робітників“. Одною з цїлей сього товариства було „відверненнє робітників від злочинної пропаґанди“ противників царської влади.

На чолї сього товариства став піп Юрій Гапон, родом з Полтавщини. Його уважали за вповнї благонадїйного. Його попирали найвищі духовні особи й декотрі мінїстри, і він одержав повну свободу зносин з широкими кругами робітництва, котре масами вписувало ся до нового товариства.

Зпочатку се начальству подобало ся. Гапон був гарним бесїдником. Робітники плакали, коли він говорив про їх тяжке положеннє, й захоплювали ся, як дїти, коли він радив сподївати ся на царя. Товпа ловила кожде його слово.

Його промови впадали на вдячний ґрунт: він будив ту закоренїлу віру в царів, котра споконвіку гнїздила ся в серцях простого народу, та звертав народнї сподївання туди, куди вони направляли ся по звичцї, одїдиченій від батьків і дїдів. І полїція не перешкоджала сьому. Число слухачів Гапона й инших промовцїв зростало страшенно швидко. На збори сходили ся заводські робітники й їх жінки, приходили простодушні й бідні люде, що тулили ся по краях передмість. І всї сї товпи людей ловили в словах промовцїв свої власні сподївання. На зібраннях ставало так тїсно, що яблоку не було де впасти, і в цїлій товпі зростало хвилюваннє обновлених надій.

Одначе полїція не передбачила, що в сїм є також велика небезпека. Надію народу можна роздмухати в таке полумя, яке потім важко потушити. „Благонадїйна“ нїби з начальничої точки погляду аґітація гапонівцїв сїяла вітер, з котрого виросла буря. Народ повірив і зробив свої виводи: „Коли так, коли вся наша надія в царі, підемо до нашого „надії-царя“ й скажемо йому всю правду про народнї потреби й народнє лихо.“ Спинити сю думку, що прорвала ся, як буря, з глибини народнїх душ, було вже неможливо. Вона зростала, кріпла й незабаром виросла в певний намір, плян: населеннє робітничих передмість постановило ще раз післати своїх ходїльників цареви, як се робила колись селянська Росія. Тільки тепер замісць окремих, поодиноких посланцїв до царських палат мусїли рушити десятки тисяч люду. „Коли правда, що царь—батько, а ми—його дїти, нехай же він нас прийме й вислухає.“

В Петроградї все, що дїяло ся на робітничих зібраннях, було відомо. Всї говорили про се, всї захоплювали ся й хвилювали ся, всїх се страшенно турбувало. Люде, що давно зневірили ся в царську владу, так звані неблагонадїйні, революціонери, студенти, старали ся втримати робітників, зявляли ся на їх збори й говорили: — „Схаменїть ся, не ходїть до царя. Се до нїчого. Він вас не прийме, не захоче вислухати. Вас стрінуть стрілениною й баґнетами“. „Але робітники не вірили. Вони говорили: „Ви — вороги царя. Ви не уважаєте його за батька народу й противите ся його владї. А ми — його дїти. Ми йому віримо й підемо до нього, як до батька, з жінками й дїтьми. З нами не буде зброї, а напереді піде піп з хрестом, і ми понесемо ікони. Не може бути, щоб батенько-царь дозволив стріляти на беззбройних дїтей.“

Тодї найзапальнїйші люде з молодїжи й студентів, бачучи, що їм не втримати робітників, захоплених полуминою вірою в царя, захотїли пристати до їх походу, призначеного на 9 сїчня 1905 р. „Стрілятимуть, так нехай стріляють і в нас“. Але провідники робітників не згодили ся. Вони хотїли, щоб було ясно, що тут нема царських противників, а лише простий народ, віруючий і покірний.

Ніч під 9 сїчня проминула в Петроградї в страшенній трівозї. Чимало людей не спало в сю судну ніч і, коли стало відомо, що зрана робітники все-таки рушать до палат, найповажнїйші громадянські діячі й письменники відважили ся звернути ся до мінїстрів і переконати їх, аби допустити народ до царя і в нїякім разї не стріляти в беззбройну товпу. Вони направили ся до мінїстра Вітте й до инших мінїстрів, збудили їх о 2 годинї в ночі й стали благати попередити царя й відвернути пролив крови. Але нїчого не добили ся, самі-ж попали незабаром до петроградської кріпости.

Вранцї почав ся величезний похід робочого народу з передмість до центра міста, до того місця, де над Невою пишають ся Зимові палати. В сих палатах жив колись Олександер II. Тут він зявив ся в днї визволення кріпаків і говорив до народу з балькону. Сюди з давнїх часів з тугою й надією пробирали ся селянські ходільники, тут блукав колись і Хведір Богдан, ховаючи за пазухою поданнє й чекаючи нагоди подати його самому цареви. Тепер сюди-ж посували ся поволї тисячі народу з своїми сподїваннями. Вони вірили: ось вони підійдуть до палат. Царь вийде до них. Вони окружать його, як дїти обступають батька. Він їх вислухає і вони побачуть нарештї того вимріяного народнього царя, образ якого цїлими віками носив ся в уяві їх батьків і дїдів і прадїдів...

Вся столиця з тремтїннєм чекала, що станеть ся, коли сї мрії стрінуть ся з суворою дїйсністю. В передмістях полїція змагала ся спинити похід робітників, але їм вдало ся прорвати або обійти сї перешкоди. Вони розходили ся, обходили застави та знову сходили ся в містї. І ось вже на вулицях міста стали зявляти ся й зростати величезні товпи. Серед них дїйсно були жінки й дїти... І сї люде радісно оповідали всім, що йдуть до сього царя з надією на царську правду...

Тодї стало ся те, що наперед говорили робітникам їх приятелї. В ріжних місцях з північної, південної, західної й східної сторони від палат, далеко від них, порозставляли

війська. Таким чином царські палати ніби опоясано ретязем баґнетів, а за якийсь час, по команді вони опоясали ся й димом, огнем вистрілів і кровю...

Найгірші пророцтва ворогів царської влади сповнили ся. Колишнїм поодиноким ходїльчикам відповідали вязницею й етапами. Тепер, коли до царя йшов увесь народ столиці, йому відповіли розстрілом.

Незалежній пресї заборонили писати про се щобудь крім брехливих урядових звідомлень. Але преса не послухала ся сього приказу й вірні відомости без огляду на цензуру незабаром прорвали ся на сторінки денників і місячників. „Правительственный Вѣстникъ“ повідомляв, що до шпиталів доставлено 76 вбитих і 233 ранених, але инші газети писали про тисячу й більше самих убитих. Ранених мущин, жінок і дїтей було багато більше.

Так „крівавий царь“ Микола II Романів повторив московську Ходинку в Петроградї. В Москві народ потерпів зза безжурної погонї за царськими подарунками. Але там з другого боку була лише легковажність і недбалість. В Петроградї кров народу пролито свідомо, по приказу; народ заплатив нею за хлопячу віру в царську правду.

Але се були останнї ходїльники російського народу до царя. Правительственні газети писали, що 9 січня погибли бунтарі, підкуплені Анґлїйцями й Японцями. Та нікого вже не можна було сим обдурити. 9 січня вбито не бунтівників і не баламутів. В сей день вбито дитячу віру простодушного народу в своїх царів. Ся віра від того судного дня більше не воскресала в столиці. Та й ціла Росія наприкінцї нещасної війни зрозуміла, куди веде країну самодержавє, і що час покинути порожнї надії на ходїльників, час перестати даремно шукати царської милости-ласки. Треба не ходїльників, а постійних виборних від народу, котрі повинні встановляти закони та стежити за їх виконаннєм, а царь обовязаний їх слухати ся яко правосильного голосу народу.

Зза сього в цїлій державі почали ся розрухи. Вони зросли особливо перед кінцем війни й потім вилили ся в памятнім страйку 1905 р. До сього страйку пристали залїзничі робітники й залїзничий рух спинив ся по цїлій Росії, неначе на знак чарівної палички. Потяги ніби заснули на маленьких стаціях, де їх захопив страйк. Паровози стояли опалені на запасних шляхах; на шинах від одної сторони обрію до другої не бачило ся нї поїзду нї диму; спинив ся довіз почти, а 12 жовтня замовк і телеґраф, бо

почтово-телеґрафні урядники приєднали ся до залїзничників. По містах стали заводи й трамваї. Цїле життє у великій державі спинило ся. Росія стала подібною до сонного царства, про котре оповідаєть ся в казцї.

Простий нарід незразу й невсюди зрозумів тодї значіннє сього страйку. Знов оповідали про Японцїв, Анґлїйцїв і Жидів. Денеде хвилювали ся, бо спиненнє руху перешкоджає звичайному життю. Але тепер всім вже ясний змисл страйку.

Трудова Росія говорила цареви:

— Ви можете засилати, карати на смерть, втихомирювати, душити вільнолюбних людей. Не хитра річ називати змагання народу безглуздими мріями, відповідати на них вязницями, етапами, стріляниною. Та знайте-ж, що баґнетами ви не зорете наших безкраїх піль, не пустите в рух соток тисяч заводських варстатів, не навчите дїтей необхідних наук, не відновите руху на просторі великої країни від Балтійського моря до Великого океану. Знищити й заборонити, що хоч, ви поки-що можете, але створити не можете нічого без трудового народу.

Се було таке ясне, що навіть сей царь, слїпий і глухий на голос народу, злякав ся. Ще недавно він назвав безглуздими мріями скромне благаннє земців, а 17 жовтня 1905 р. видав маніфест, котрим виборних від народу закликувало ся до законодавства й управи країною.

Тодї, як і в казцї, зачароване царство прокинуло ся: знову задимили ся паровози, рушили поїзди, запрацював телеґраф, завертїли ся махові колеса й забігали приводні ременї.

То, чого не могли зробити прикази царя й баґнети, зробила надія на свободу...

VII.

Зламаннє обіцянок. — Реакція. — Царь—дїдич, Росія—дїдівщина. — Распутін.

Нещастє царів — повсякчасна нещирість і брехливість обіцянок, даних у хвилях переляку перед народнім рухом.

Коли страйки втихли, царь і його підручні почали думати про те, як вернути попередню необмежену владу та старі порядки.

Я не стану подрібно викладати того, що всїм ще памятне. В маю зібрала ся перша Державна Дума. Передовсїм вона звернула ся до царя з вимогою амнестії за полїтичні провини.

Царь відмовив. Дума домагала ся також скасування полевих судів, що засуджували десятками людей на смерть. Мінїстри відповіли смертною карою зразу 8 осіб, котрих до тогож по загальному голосу засуджено безповинно. Такий був початок. Хоча й було очевидно, що царь нїби подїлив повноту влади з народнїм представництвом, а тому й не є вже самодержавним царем, але він не зрік ся сього титулу, і єдиний нарвський епископ Антонїй, котрий в своїй епархії викинув з молитви за царя назву „самодержавнїйшого“, попав у немилість.

Колиб від 1906 р. Державній Думі не перешкоджали працювати, скільки за сей час можна було-б зробити, скільки розвязати важнїйших питань російського життя. Перша Дума, хоча й вибрана на основі погануватого виборчого закону, була все-таки найлїпшою й найбільше незалежною. Тому царь розпустив її й постановив скликати другу, а потім і третю, в котрій ще й урізав представництво від селян, робітників і загалом від широких народнїх верств.

Вигадували всякі засоби, щоб до Думи дістало ся більше дворян і догідних правительству священиків і урядників. Для сього не спиняли ся перед погрозами, насилою й безправєм. Людей, котрим народ довіряв, засилали без суду й слїдства. Крім того понад Державною Думою стояла ще Державна Рада, що складала ся з найвищих вельможних панів, почасти навіть невибраних, а призначених самим царем, Рада, в котрій завжди мали забезпечену більшість мінїстри. Ся Рада затримувала всї кращі закони, вироблені Державною Думою, й гальмувала її працю. Ось чому за сих 11—12 років Дума так мало зробила для народу. Її недоладно вибрано, до того їй ще перешкоджали працювати.

Нарештї скликали й четверту Думу. Здавало ся, що вона повинна бути вже зовсїм покірною цареви та його мінїстрам. Самодержавє вертало в цїлій своїй силї. Романови завжди дивили ся на Росію, як на свою дїдівщину. Недармо один з них сказав, що він — перший дїдич. Його дїдичним маєтком була цїла Росія. Мінїстри — прості бурмістри, що виконують лише волю свого господаря-пана. І, як за старих часів у кріпацьких маєтках бурмістри, підлещуючи ся й

кланяючи ся господарям, вертїли ними, як хотїли, так і в Росії вертїли царями підручні й улюбленцї. При Миколї II се досягло небувалих розмірів.

Усїм відоме імя Распутіна. Воно прогреміло нетільки по цїлій Росії, але й по цїлім світї. Та й нема нїчого дивного. Се був сибірський селянин, неписьменний, але дуже хитрий, пронизливий і зручний. Він умів особливо впливати на жінок. З допомогою деяких духовних осіб і придворних дам він пробрав ся в палати та встиг переконати царицю в своїй особливій силї лїчити хороби. Поволї він нетільки втер ся до царських палат, але й запанував над волею цариції, котра дивила ся на все його очима. А за нею покірно слїдкував і слабовільний царь. І ось стало ся небувале й майже неймовірне. Пронизливий, малограмотний пройдисвіт почав вертїти долею Росії і навіть призначати мінїстрів.

Стара приповідка говорить, що царське серце в Божій руцї. Але се одначе не перешкодило тому, що серце Анни Іванівни було лише в руках Бірона, серце Катерини — в руках улюбленцїв, які зміняли один одного, й в котрим вона сотками тисяч віддавала в кріпацтво народ, серце Олександра I — в руках лютого Аракчеєва, котрий замучував катуваннями своїх кріпаків і салдатів військових осель, серцем Олександра III розпоряджав ся мрякобіс Побєдоносцев... А при останнїм Романові дійшло до того, що чимало людей говорило:

— Тепер у нас царює не Микола II Романів, а Григорій I Распутін.

VIII.

Велика війна. — Вимога мінїстерства довірря й боротьба з Державною Думою. — Вбійство Распутіна великими князями.

В такім положенню повного безвластя й панування припадкових людей заскочила Росію та її правительство найбільша війна, яку коли будь бачив світ. Для нас се була вже не японська війна, що греміла на далекій сибірській країнї. Тепер ворог був коло самих наших границь. Тому й російське громадянство, коли війна вже вибухла, охопивши майже цїлу Европу й грозячи перекинути ся на инші частини світу, віднесло ся до неї инакше, як до японської.

Земства й міста обєднали ся в союзи, їх підтримувала Державна Дума й незабаром стало ясно, що громадянські установи подають незамінну допомогу нашій армії та що без них неможливо вести війни.

Але тут перед цілою Росією повстало грізне питаннє: армія бореть ся на границях, виборні установи старають ся допомогти їй в тилу, улаштовуючи шпиталї, харчові стації, доставку поживи й стрілива, орґанізуючи працю на фабриках і заводах. А щож робило царське правительство?

Воно завжди бояло ся виборних установ і тепер перешкоджало громадянській праці, стїсняло діяльність спілок, уперто арештувало й засилало робітників, котрих вибирали до воєнно-промислових комітетів для допомоги в справах оборони. І Державна Дума й ціла країна голосно вимагали, щоб царь змінив свого першого мінїстра Штюрмера й Протопопова, котрого провів у мінїстри Распутін, і щоб призначено иншу раду мінїстрів, з людей, котрим Росія вірить, що вони не продадуть, не зрадять її. Вони повинні давати звідомлення з усїх своїх вчинків і з того, що зробив царь на їх раду. Як тільки вони стратять довірре Державної Думи, вони мусять іти на відставку.

Царь по закону нї за що нї перед ким не відповідав. Отже треба було, щоб відповідали хоча його дорадники за ті невдалі ради, які вони потайки від представників народу підшептують цареви.

Царь не хотїв і слухати про таке відповідальне мінїстерство. Він бажав по старому призначати й видаляти своїх бурмістрів лише по своїй волї, а се значило, що продовжуватимуть ся підкопи, підкупи й боротьба за власть довкола Распутіна. Наслїдки, плоди такого ладу вже були готові. Мінїстром війни з початку війни був Сухомлїнов. Підручним останнього був полковник Мясоєдов, бувший жандарм, провокатор і шпиг. Ще до війни теперішнїй мінїстер війни, а тоді член Державної Думи Ґучков *) заявив відкрито, що Мясоєдова підкупила ворожа держава й він доводить до її відома наші воєнні тайни. Але Сухомлїнов не захотїв віддаляти Мясоєдова й, коли почала ся війна, поручив йому важну справу в армії на фронтї...

Всї памятають, як наші війська відступали з Карпат без гармат, без стрілива, майже без зброї, ледве чи не голими руками відбиваючи ся від Нїмцїв, що наступали. Після

---

*) Сю книжечку написано в перших днях революції.

сього царь нарешті був змушений усунути Сухомлінова, але все таки не захотів змінити решти міністрів. Дума поставила найскромнїйші вимоги. Вона просила, щоб царь своєю владою призначив „міністерство довіря“ з людей, відомих Думі й народови, з якими можна працювати.

Микола II зробив навпаки: він став уперто усувати саме тих міністрів, котрі ще працювали в згоді з Думою й громадянськими установами. Так усунуто міністра народньої просвіти гр. Іґнатева й наступника Сухомлінова, Полїванова. Усїм було видно, що їх усунуто лише тому, що вони годять ся працювати з Державною Думою. І в сїм знову видно було руку партії цариці й Распутіна.

Так самодержавє почало відкриту боротьбу з народнїм представництвом. Думу все відрочувано. Бажали показати їй, що коли вона не втихомирить ся, так її розпустять зовсїм. Але коли стихала Дума, здіймав ся голос російської держави: з усїх земських зборів, з усїх зїздів доносили ся заяви співчуття Державній Думі та її вимогам. А коли Дума знову сходила ся, було очевидно, що вона й не думає корити ся. Після одного з таких відрочень четверта Дума заговорила такою відважною мовою, до якої царі ще не звикли, а предсїдателеви ради міністрів на засіданні першого падолиста минулого (1916) року кинено просто обвинувачення в зраді.

Вся Дума крім крайнїх правих підтримувала Мілюкова, котрий говорив про се. Найпоміркованїйші депутати виголошували гнївні промови й навіть в покірній доти Державній Раді почув ся відгомін народнього обурення.

Се було таке виразне, що навіть при дворі побачили небезпеку, яка загрожувала престолови Миколи II. Заговорили про „темні сили“, які стовпили ся довколо царя й цариці, навіть декотрі міністри й придворне вельможне панство. Затурбували ся члени царської родини, бачучи, що Микола II слїпо йде до зруйнування царського роду, цілої династії. Великі князї говорили й писали про се цареви.

Але царь, як завжди, був глухим і слїпим на гуркіт грому недалекої вже народньої бурі та на перелякані голоси своїх близьких. Він, правда, усунув Штюрмера, але Распутін панував постарому. Князям здавало ся, що все лихо тільки в Распутінї та що, коли його усунути, небезпека щезне.

І ось 17 грудня минулого (1916) р. в домі князя Юсупова, чоловіка рідної племінниці царя, на бенкеті почув ся

вистріл. Се близькі родичі царя вбили, вивезли на самокаті й кинули в полонку на Невці Распутіва. Таким чином партія великих князів, дбаючи про долю царського дому, пробувала усунути причину великої спокуси.

Але, розумієть ся, князї помилили ся,— ходило не про самого лише Распутіна, а про той порядок, при якім державою правила одна людина яко невідповідальний господарь. А коли до тогож таким господарем стала слаба й нерозумна людина, справа самодержавя була покінчена.

Миколї II треба було чесно сповнити обіцянки, дані в 1905 р. Царь мав досить часу для вибору між своїми міністрами й Росією. Він вибрав мінїстрів і старий лад.

Тепер народови доводило ся вибрати між царем і свободою рідного краю. Народ вибрав рідний край і свободу.

IX.

Заворушення зза хлїба. — Повтореннє 9 січня. — Війська стають на бік народу. — Зреченнє царя.

Вагати ся було неможливо. За сей час усї справи дійшли до страшного положення. В столиці починав ся голод. Жінки стояли цїлими годинами в черзї, щоб дістати кавалок хлїба для родини; декотрим робітникам доводило ся також або працювати голодними або ставати в чергу, в „хвости“. Народ стратив терпець і почав обурювати ся. Полїція вжила звичайних засобів втихомирювання. До царя звертали ся останні голоси з попередженнєм про необхідність як найскорше поступити ся, щоб наладити, доки не запізно, спільну працю. Йому писали про се предсїдатель Державної Думи, декотрі ґенерали, князї.

Але міністри все ще запевняли, що з російським народом при його царелюбстві можна робити, що завгодно: він нїколи не відступить від прихильности до царів. А розрухи зза хлїба треба усмиряти силою. Для сього все було готове, як було готове й 9 сїчня 1905 р.

Полїцію озброїли машиновими карабінами, розставленими по дворах, на горищах домів, навіть на дзвінницях декотрих церков: треба було нанести удар, який навів би жах нелише на Петроград, але й на цїлу Росію. Треба було залякати нарід і правити далї, опираючи ся на страсї.

25 лютого, в неділю, коли на головній улиці Петрограду — на Невськім проспекті — ходило багато народу почасти з червоними прапорами, почасти просто цікавих та недільних перехожих, — з одного краю Невського, від адміраліції, почула ся стрілянина. Публика кинула ся в протилежний бік, але за якийсь час вистріли почали ся й від Знамення; стріляли вздовж улиці, котра в багатьох місцях зачервоніла кровю беззбройних людей. Улиця ніби вимерла.

Здавало ся, правительство отримало ще раз легку побіду. Ще кілька таких втихомирень, і старе самодержавє запанує знову.

Але сліпий і глухий царь забув, що 12 років пролетіли над Росією ненамарно, що петроградська робітнича маса вже не та, яка 9 січня 1905 р. йшла до нього з іконами й покірними благаннями, і війська, навіть ґвардійські полки, вже не ті, які колись залили вулиці й площі Москви кровю повставшого народу.

Правда, салдати ще раз послухали ся команди, і ще раз, як вимагала доля, вистрілили в беззбройних людей. Таким чином між військом і народом вже залягла пролита кров і положено початок незгоди й ворожнечі, корисних для насильників. Колись згодом опишуть всї подробиці сих днів. Тепер відомо лише, що, вернувши до своїх казарм, салдати не спали цілу ніч, переживаючи муки совісти. Мабуть до них приходили люде, які докоряли їм за пролиттє братерської крови й виясняли дїйсне положеннє справ. Вранці зявив ся командант, поставив у ряд салдатів і поздоровив їх з „побідою“. Може бути, при сїм він обіцяв нагороди, може закликав до нових славних вчинків. І при сїм не відчував, що сам стоїть на порозї смерти.

Салдати, які вчора ще стріляли в товпу, кинули ся на нього та вбили його. Салдати вибігли на вулицю й стали закликати инші полки до повстання проти крівавого царя та його правительства.

А в ту саму ніч підписано царський указ про нове відроченнє Державної Думи.

Але Дума зрозуміла, що, коли вона розійдеть ся, се буде зрадою народньої справи, й ухвалила не послухати й не розходити ся. Вона вибрала з своїх депутатів комітет, котрий незабаром потім і встановив тимчасове правительство.

Сей ранок був судним для Росії. Виборна Дума стояла проти царя, котрий зрадив свої обіцянки й забажав вернути старе самодержавє. Повставші частини петроградських

військ підтримували її, народ—так само. За ким піде решта війська? Можна була чекати, що хоч декотрі части станують по боці старого правительства, і тоді столиці заллють братерською кровю на радість ворога... Але се не стало ся: один полк за другим з офіцерами, з розгорнутими прапорами й музикою підходили до Таврійських палат, але не длятого, щоб розгоняти непокірних депутатів, а щоб боронити тимчасового правительства.

Стало очевидним, що міра злочинів самодержавя проти народу переповнила ся: за Петроградом відпала від царя Москва, а за нею — і ціла Росія. Крім поліції й жандармів ніхто не став в його обороні. Міністрів арештовано й попереду замкнено в Таврійських палатах, а потім перевезено до Петропавлівської кріпости, де вони чекають суду за свої злочини проти народу. Всї зрозуміли, що в Росії настав великий слушний час, і перший же подих народньої бурі змів царську владу до останку.

Прихильники Миколи II марно пробували повести на повставшу столицю декотрі полки з фронту. Ті або не йшли або, прибувши, зараз же братали ся з народом і повставшими товаришами. Царь спробував знову схилити на свій бік нарід обіцянками. Він вже згоджував ся усунути своїх міністрів і призначити відповідальне міністерство. Але події сказали йому: запізно! Країна не вірить обіцянкам, які ви так нечесно зламали в 1905 р.

2 марта Микола II зрік ся престолу за себе й за сина. Він передав свою владу великому князеви Михайлови Олександровичеви. Але й Михайло Олександрович також відмовив ся прийняти владу без згоди Установчих Зборів, бо було очевидно, що, повставши, народ не покорить ся тепер нікому з Романових.

Так скінчило ся царюванне сього роду. Триста років тому, при церковнім дзвонї, при радісних криках народу перший Романов вступив до Москви. Тепер при такійже радости цїлого народу Росія скинула останнього представника сього дому й влада знову в руках народу. Тодї був земський собор, тепер зїдуть ся Установчі Збори, котрі встановлять на будуче форми правлїння російською державою.

Якою буде ся ухвала всеземського собору, на котрім російські горожане висловлять ся вільними голосами?

Царське правительство довело Росію до краю загибелї. Теперішня історична хвилина встановить нашу долю на багато десятилїть,—може, на цїлі столїття. Треба багато муд-

рости, щоб спинити в середині країни незгоди, небезпечні свари зза влади й міжусобиці. Треба, щоб Росія єдиною душею й цілим серцем стала по боці своєї незалежности.

Для царської влади нема вже частки в сій великій і тяжкій загально-народній справі. Не буде для неї уділу і в щасливій будуччині після бурі. Росія занадто довго вірила в царів, занадто довго й марно сподївала ся. Останній Романів відучив її від сих дитячих наївних сподївань, і тепер з усіх частин нашого рідного краю, з міст і сіл, зі столиць і хуторів чуєть ся, здаєть ся, однодушний поклик:

„Хай живе народнє правлїннє!.. Хай живе демократична республика!“

Зміст.

Ціна 60 сот.